

ਮੰਜੀ
ਤੇ
ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ



ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥



ਮੰਜੀ ਤੇ ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ

ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀਰੀਜ਼—419

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਮੁੱਲ : ਰੁਪਏ 5-00

PREFACE

Guru Nanak Dev Mission was formed in 1963 with Dr. Ganda Singh as President. The main aim of the Mission was to publish the tracts connected with Sikhism, Gurbani and Sikh History. After the death of Dr. Ganda Singh, some members of the Mission decided to form a Trust in his memory and Dr. Ganda Singh Memorial Trust was created by the Guru Nanak Dev Mission, Patiala. Taking into consideration the life long research in history by Dr. Ganda Singh, it was decided to have annual research paper competition in his memory. The first competition was held in 1989, second in 1990 and the third in 1991. It was also decided by Guru Nanak Dev Mission to publish the research papers as tracts. Last year, first three papers for the year 1990 were published as tracts Nos. 403, 404 & 405. Similarly, this year the first three papers of the year 1991 are being published and this paper written by Dr. Shamsheer Singh has been awarded 3rd Prize by the Trust and is being published as a Tract by the Mission.

Mission is grateful to Prof. Mohinder Singh for his co-operation and help in publishing the tract.

Guru Nanak Dev Mission
Patiala

ਮੰਜੀ ਤੇ ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ

ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਪਟਿਆਲਾ।

ਪਿਛੋਕੜ :-ਮੰਜੀ ਅਤੇ ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸਾਰੀ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539) ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ (ਜੁਆਨੀ ਦੇ) ਲਗਭਗ 23-24 ਸਾਲ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਦਾਨ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥ ਦਾਨ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਸੇਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ। ਦਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਵੰਡ ਕੇ ਫਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਵਿਤਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸੜਕ ਉਪਰ ਤੁਰਨਾ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਖੰਮਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਤਾਈਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਏ।²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਉਹ ਕੋਈ ਦਿਮਾਗੀ ਕਸਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਚਾਨਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਦੀ ਸਾਜੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੁਲ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ਬੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜੋਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ (1497 ਤੋਂ 1521)³ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਜੀ. ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ

ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸ਼ੁੱਠ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਅਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਰ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੁਣ ਸਵਸਥ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ।¹ ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਵ ਸਥਾਪਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਮਕਾਲੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ, ਅਤੇ ਰਸਮ ਨਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਚੁਣਿਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ) ਬਰਾਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹੋਇਆ ।² ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਿਫਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਇਆ । ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਪਵਿਤਰ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਥਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਗਦ ਰਚਨਾ ਬਣੀ।³

ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਵੇਰੇ ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਰਹਿਰਾਸ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦੀ ਰੀਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਰਨ ਪਹੁਲ⁴ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ । ਚਰਨ ਪਹੁਲ ਜਿੱਥੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਰਸਮ ਸੀ । ਪਵਿਤਰ ਜਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਾ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਜਿੱਥੇ ਇਸਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਿਖੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ । ਚਰਨ ਪਹੁਲ ਦਾ ਜਲ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਗੁਪਤਾ ਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਸਜਨ ਅਤੇ ਠੱਗ, ਚੋਰੀ ਤੇ ਭੈੜੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਧਨ ਦੀ ਆਤਮਕ ਖੁਰਾਕ ਦਿਤੀ ।⁵

(ਅ) ਸੰਜੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ:-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਚੌਰਾਨ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸੱਜਣ ਸਾਲਸ ਰਾਏ (ਪਟਨਾ) ਭਾਈ ਮਨਮੁਖ ਆਦਿ ਨਾਮ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ । ਹੋਰ ਦੋਥੇ ਪੰ. 5 ਹਵਾਲਾ ਨੰ. (33)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ, ਇਸਨਾਨ, ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਜੀ ਬੈਠ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਧਾਰ ਦਾ ਢੰਗ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ
 ਭੋਖ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ
 ਪਹਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰ¹³

ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਬਿਆਫ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ 73 ਵਜਨ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸਥਾਪਤ ਕੇਂਦਰ (ਸੰਗਤਾਂ) ਉਤੇ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।¹⁴ ਦੂਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਇਤਨੇ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਫਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘੱਤੇ ਅਤੇ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ¹⁵ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਉਤੇ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ) ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤਕ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਹਰ ਟੂਰ ਉਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਗਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਤਦ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਵ ਜਨਮੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਮਕਾਲੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ, ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਹਿਮਾ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ।¹⁶ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਸਭ ਦਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਫਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਮਾਘੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਤਿੰਨ ਪੁਦਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇ ਉਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਦਵਾਂ ਉਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ।¹⁷

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਲਈ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਇਕ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ 22 ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉਤੇ 22 ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀ ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀਆਂ ਉਚ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੰਜੀ (ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ) ਘਰ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਏ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।¹⁷

ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਲੰਗਰ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਆਈ ਚੜ੍ਹਤ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।¹⁸

ਡਾ. ਛਾਬੜਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਆਈ ਇਸ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਨੂੰ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਰੈਵੀਨਿਓ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੈਵੀਨਿਓ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ।¹⁹ ਇਹ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਅਸਲ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਸੀ। ਅਜੀਂ ਇਸਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਫਿਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਨੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਦੂਜਰਾ ਇਹ ਕੋਈ ਕਰ ਵਾਂਗ ਰੈਗੂਲਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿਖ ਦੇ ਸਕਣ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਸਵੰਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਿਕਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਰ ਜਾ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਭੇਟਾ ਸੰਗਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਲਈ।

(ੲ) ਮੰਜੀ-ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ, ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ :- ਮੰਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਕ ਅਰਥ ਹੈ ਚਾਰਪਾਈ ਜਾਂ ਫੈਂਣਣ ਵਾਲਾ ਮੰਜੀ²⁰ ਮੰਜੀ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟਾ ਮੰਜੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਾ ਉਹ ਬੜਾ (ਚਬੁਤਰਾ) ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਨਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਮਹੰਤ ਦੀ ਗੱਦੀ²¹ ਮੰਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਥੜਾ ਜਾਂ ਉਚਾ ਸਥਾਨ ਜਿਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੀ ਇਸ ਪਵਿਤਰ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਖਸ਼ੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬ੍ਰਾਜਮਾਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ²² ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੈਠ ਕੇ ਗਏ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਵੀ 'ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੰਜੀ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਜੀ ਜਾਂ ਮੰਜੀਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।²³ :

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਜੀ ਨੂੰ Seat of Spiritual Authority ਕਿਹਾ ਹੈ²⁴

ਡਾ. ਜੀ. ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਪਰਗਣਾ ਦੀ ਗੱਦੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਮੰਜੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਗੱਦੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਜੋਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾਤੂ ਤੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕ ਚੁਕਾ ਕੇ ਦਾਤੂ ਨੂੰ ਸਿਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੰਜੀ ਦਾਸ ਬਹਾਲਿਆਂ ਦਾਤੂ ਸਿਘਾਸਨ ਸਿੱਖ ਆਯਾ।²⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਮੰਜੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਮੰਜੀ ਬਹਿ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਕੁਤੇ ਰਖਿ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖਿਲਾਇਆ।²⁶

ਅਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਥਾਨ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਜੀ ਉਚ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਜੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ 22 ਉਤਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਚੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀਆਂ (ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਗੱਦੀਆਂ) ਬਖਸ਼ੀਆਂ²⁷ ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਮੰਜੀ ਨੂੰ ਪਰਗਣਾ ਵੰਡ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਆਰਡਰ ਕਿਹਾ ਹੈ।²⁸ ਇਹ ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੰਜੀਦਾਰ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੰਜੀ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਇਕ ਜਿਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੰਜੀਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਦਾ ਗੁਰੂ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫੇਰਾ ਲਾਉਂਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਡਾ. ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਮੰਜੀਦਾਰ ਨੂੰ ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਹਕ ਸੀ।²⁹

ਡਾ. ਵੰਜਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਿਖਸਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਜੀਆਂ ਪਦਵੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ³⁰ ਇਹ ਮੰਜੀਆਂ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੁੜਨ ਦੀ ਭਾਵ ਇੱਕਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜਸ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਜਗਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇਸ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਉਸਰੇ ਹੋਏ ਹਨ³¹

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜੋ ਇੰਡੀਆ ਆਰਫਿਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ (ਸਿੱਖੀ ਕੇਂਦਰ) ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।³² ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਉਤਰ, ਸ਼ੇਖ ਸਜਣ ਦੱਖਣ, ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ, ਝੰਡਾ ਬਾਡੀ ਬੁਸ਼ਹਿਰਾ ਵਿਚ ਬੁਧਨ ਸ਼ਾਹ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ, ਮਾਹੀ ਮਹੀਸਰ ਵਿਖੇ ਕਲਜੁਗ, ਜਗਨ ਨਾਥ, ਪੂਰੀ, ਦੇਵਲਤ ਲੁਸਾਹੀ (ਤਿਬਤ)

ਸਾਲਸ ਰਾਏ ਜੌਹਰੀ ਪਟਨਾ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਲੋਕਾ ਵਿਖੇ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸਤੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜੀਦਾਰ ਥਾਪੇ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।³³

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸੰਗਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਗੇਨਾਇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।³⁴

(ਸ) ਮੰਜੀਆਂ ਦਾ ਮਨੌਰਥ

ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮਨੌਰਥ ਧਾਰਮਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ 'ਨਿਰਮਲ ਪੱਥ' ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ' ਸੀ।

ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਬੇਗਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਦਿਲੀ ਤੇ ਢਾਕੇ ਤਕ ਸਿਖੀ ਫੈਲਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਝਨੇ ਲੰਬੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਦਾਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਮੁੜਕਲ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਗੁਰੂ ਯੁੱਕਤਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੰਗਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਐਥਨ ਨੇ ਮੈਰੀਕੋ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤਕ, ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿਖ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਥਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।³⁵ ਮੰਜੀਦਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇਂਦਰ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਗਤ ਨਾਲ, ਉਹ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਮੰਜੀਦਾਰ ਕਈ ਕਦਾਈਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਦੀ ਰੀਤ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਫਿਕਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਧਨ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਤੇ ਨਾਮ ਧਨ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਧਨੀ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਮਾਸ਼ਤੇ ਨਿਯਤ ਕਰਦਾ

ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਵੰਡਣ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜੈਸੇ ਕੋਊ ਧਨੀ ਘਨੀ ਕੰਠੀਆਂ ਰਚਾਇ ਨਿਜ

ਬਨਜ ਬਦਾਵਤਿ ਗੁਮਾਸਤੇ ਬਿਠਾਇਕੈ ॥

ਤੈਸੇ ਗੁਰਿ ਧਰਮ ਧੁਰੀਣ ਕੀਨ ਚੀਨ ਚਿਤ

ਦੀਨ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਮੈਂ ਜਗਤ ਲਗਾਇਕੈ ॥ 53⁹⁶

'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਲਿਖਾਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅਜਮਤਾ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 22 ਸਦਾ ਬੁਤ ਲੰਗਰ ਏਗਾ ਦਿੱਤੇ।⁹⁷

ਸਿਖ ਜਗਤ ਦੇ ਇਤਨੇ ਬੜੇ ਪਸਾਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਕੋਈ ਮਤਘਾਟਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ, ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਸ਼ੋਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ।⁹⁸ ਜੀ. ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਧਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ।⁹⁹ ਇਸ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੰਗਣ ਢੰਠ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰੰਗਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ (ਗੁਰੂ) ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਪਰਗਟਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਮਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।¹⁰⁰

ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਵਾਗ 22 ਸੂਬੇ, 52 ਬਾਵਨੀਆਂ, ਅਤੇ 72 ਉਮਰਾਵ ਹੋਏ ਹੈ¹⁰¹ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ 22 ਮੰਜੀਆਂ 52 ਪੀਹੜੇ ਅਤੇ 72 ਸਿੱਖ (ਉਮਰਾਵਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਤ ਕਰਾਈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਮੇਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਜਾਣੇ, ਸਥਾਪਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਦੋਖ-ਭਾਲ, ਲੰਗਰ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਇਕ ਤਰਫ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਦਾਨ ਛੋਟਾ ਇਤਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੇਵਲ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੀ।

ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਪਾਸ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਭੇਟਾ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਮੰਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਸਾਂਝੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।⁴³

ਨਿਹਾਰੱਜਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਵਖਰਾ ਤੇ ਸੁੰਤਰ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰੂੜੀਗਤ ਬੰਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਇਕ ਵਖਰਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਇਆ। ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸਿਖੀ, ਕੇਂਦਰ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਲ ਚੁਕਿਆ ਇਹ ਕਦਮ ਸਿਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਢ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴⁴

(ਹ) ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਨਈਆਂ ਲਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖੀ ਘੋਰੇ ਨੂੰ 22 ਮੰਜੀਆਂ (ਕੇਂਦਰਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ।⁴⁵ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ। ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਚੁਪ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਦਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅਜੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਉਪਰੰਤ 22 ਉਤਮ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮੰਜੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ।

ਬਾਈ ਮੰਜੀ ਬਖਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰਦੀਨ

ਬਿਆਸ ਗੰਗਾ ਤਟਿ ਤਪ ਕੀਆ ਅਮਰ ਅਮਰਪਦੁ ਲੀਨ ॥⁴⁶

ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਉਲੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ 1552 ਈ. ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ 1558 ਨੂੰ ਅਸਥਾਪਣ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਿੰ: ਜਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜੀ ਭਾਈ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਜੀਵੜੇ ਨੂੰ 1558 ਈ. ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ 16 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਬਦਲਦੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।⁴⁷

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਕਾਲੀ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਤਖਤ ਦੇ ਉਮਰਾਵਾਂ (ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ) ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਕਈ ਸੇਵਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੰਜੀਦਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਣ

ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।⁴⁸ ਇਹ ਮੇਲ ਕੋਈ ਨੌਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮਤਵ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਵੀ ਵਖਰੀ ਸੀ। ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਤਵ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਮਤਵ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ। ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਮਿਲਾਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਿਤ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦਾ ਮੇਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਅਗੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ ਇਸ ਮਿਲਾਨ ਦਾ ਮਤਵ ਨਿਰੋਲ ਇਹੀ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਗਣਾ ਵੰਡ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ, ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਹਿਤ ਐਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ।

As the Emperor Akbar administered his empire by the agency of governors of provinces, so Guru Amar Das similarly partitioned the Sikh spiritual empose into twenty-two districts.⁴⁹

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਦੀ ਵੀ 22 ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 16 ਦੱਸੀ ਹੈ। ਖੀ. ਸਰਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ 15 ਦੱਸੀ ਹੈ।⁵⁰ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁵¹ ਵੀ.ਡੀ. ਮਹਾਜਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ 19 ਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲ ਕੰਡਾ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 21 ਬਣਦੀ ਹੈ।⁵²

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਲਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੰਮ 1580 ਈ. ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (ਅਸਥਾਪਣ) 1558 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੇਲੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬੜੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਹੋਵੇ।⁽⁵³⁾

ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੰਜੀਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ, ਨਵੀਂ ਮੰਜੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਜੀ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਮੰਜੀ ਸਥਾਪਨ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਮੰਜੀ 1558 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਜੀਵੜੇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ 16 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਰੋਤ ਲਏ ਹਨ।

1. ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲਗਾ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ,
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ।
3. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼।

ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਜਿਕਰ ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ।⁵⁴ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਿਆਨਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ 16 ਵੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖੀ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਡਲੇ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਨਾਵ ਹੀ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।⁵⁵

ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਵੇਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਾਪਤ ਮੰਜੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਨਵੀਆਂ ਹੋਰ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਸਥਾਪਨ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਤਰੇ, ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਚਾਰਟ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਲੱਗੇ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ
ਕੋਸ਼ ਪਤਰੇ ਉਤੇ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ-ਪੰ. 50-52 ਕੋਸ਼

1.	ਪਾਰੋ ਜੁਲਕਾ ਛੱਲਾ	ਧਾਰੋ	ਧਾਰੋ (ਛੱਲਾ)
2.	ਭਾਦਾ ਲਾਲੂ	ਅੱਲਿਆਰ	ਅੱਲਿਆਰ
3.	ਨਿਸੱਚ (ਲਾਹੌਰ)	ਸੱਚਨ ਸੱਚ	ਸੱਚਨ ਸਚ
4.	ਸਧਾਰਨ ਲੁਹਾਰ (ਬਕਾਲਾ)	ਸਧਾਰਨ ਲੁਹਾਰ	ਸੁਧਾਰਨ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ)
5.	ਸਾਵਣ ਮਲ (ਵੈਰੋਵਾਲ)	ਸਾਵਣ (ਮੱਲ)	ਸਾਵਣ ਮਲ „
6.	ਜੀਤ ਬੰਗਾਲੀ	ਸਖਣ (ਧਮਿਆਲ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡ)	
7.	ਅੰਧਾਲ (ਜੰਡਿਆਲਾ)	ਹੰਦਾਲ	ਹੰਦਾਲ (ਜੰਡਿਆਲਾ)
8.	ਭਾਈ ਫਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਟਾਰਾ	ਭਾਈ ਕੇਦਾਰਾ	ਕੇਦਾਰਾ (ਵਟਾਲਾ)
9.	ਖੇਡਾ ਸੋਇਣੀ (ਖੋਮ ਕਰਨ)	ਖੇਡਾ	ਖੇਡਾ (ਖੋਮਕਰਨ ਲਾਹੌਰ)
10.	ਗੰਗੂ ਖਤਰੀ (ਘੋਘੇ ਪਿੰਡ)	ਗੰਗਸ਼ਾਹ	ਗੰਗਸ਼ਾਹ (ਗਡਸੰਕਰ)
11.	ਮਲ ਜੀ ਸੇਵਾ (ਹਿਤਕਾਰੀ)	ਦਰਬਾਰੀ	ਦਰਬਾਰੀ (ਮਜੀਠਾ)
12.	ਭਾਈ ਸਾਈ ਦਾਸ ਗੁਜਾਂਦੀ	ਫੇਰਾ	ਫੇਰਾ (ਮੀਤਪੁਰ ਜੰਮੂ)
13.	ਦਿਤੇ ਕੇ ਭਲੇ	ਬੁਹਾ	ਬੁਆ (ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ)
14.	ਮਾਈ ਸੇਵਾ	ਬੈਠੀ ਪੰਡਿਤ	ਬੈਠੀ (ਲਾਹੌਰ)
15.	ਮਹੇਸ਼ਾ ਧੀਰ (ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ)	ਮਹੇਸ਼ਾ	ਮਹੇਸ਼ਾ (ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ)
16.	ਮਾਈਦਾਸ ਜੀਵੜਾ (ਵੈਰੋਵਾਲ)	ਮਾਈ ਦਾਸ	ਮਾਈ ਦਾਸ (ਮਾਝਾ)
17.	ਮਾਣਕ ਦਾਸ (ਜੀਵੜਾ)	ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਜੀਵੜਾ	ਮਾਣਕ ਚੰਦ (ਵੈਰੋਵਾਲ)
18.	ਮਥੋ ਮੁਰਾਰੀ	ਮਥੋ	ਮਰਾਰੀ (ਲਾਹੌਰ)
19.	ਦੁਰਗੋ ਪੰਡਤ	ਰਾਜਾ ਰਾਮ	ਰਾਜਾ ਰਾਮ (")
20.	ਭਾਈ ਗੰਗੂ ਸ਼ਾਹ	ਗੰਗਸ਼ਾਹ	ਗੰਗਸ਼ਾਹ (ਜਲੰਧਰ)
21.	ਬੀਬੀ ਭਾਗੋ	ਰੰਗਦਾਸ	ਰੰਗਦਾਸ
22.	ਭਾਈ ਬਲੁ	ਭਾਈ ਲਾਲੋ	ਲਾਲੋ ਭਾਈ (ਛੱਲਾ)

ਨੋਟ :—ਇਹ ਨਾਮ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਦੀ ਲਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰਟ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਔਨ ਨਾਂ ਐਸ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।

ਅਲਾਯਾਟ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਇਹ ਮੰਜੀ ਬਾਦ ਵਿਚ ਥਾਪੀ ਗਈ ਸੁਖਣ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਚਾਰਟ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ । ਬੰਸ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇਈਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪੈਲਿੰਗ ਭਿੰਨ 2 ਹਨ । ਕਈ ਨਾਮ ਅਪੂਰੇ ਹਨ । ਉਸ ਵਰਤ ਅੱਧਾ ਨਾਮ ਪੁਕਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਨਿਵਾਜ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ, ਸਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੰਮੋਵਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਦੇ ਸਨ ।

ਜੇਕਰ ਤਿੰਨੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਦੀ ਥਾਂ 27 ਬਣਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੁਝ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੇਂ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ । ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ⁵⁶ ਦਿਨਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 30 ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਪਤਰੇ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨੇ ਕੇ ਜੀਤ ਸੰਗਲੀ, ਦਿਤੋ ਕੇ ਭਲੇ, ਬੀਬੀ ਭਾਗੋ ਭਾਈ ਲਾਲੂ, ਭਾਈ ਰਿਰਿਆ, ਹਿਤਕਾਰੀ, ਭਾਈ ਸਵੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ, ਦੁਰਗ ਪੰਡਤ, ਭਾਈ ਗੰਗੂ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੂ⁵⁷ ਆਦਿ ਨਾਮ ਵੀ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

2. ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪਹਿਲਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ (ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰਾਂ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹਿਸਟਰੀ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਇਆ ਉਥੇ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲ ਮੇਲ ਨੇ ਸਿਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਤਕ ਫੈਲਾਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ।⁵⁸ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੈਲਿਆ ਸਗੋਂ ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਯਮ ਬਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਜਾਨਾ (ਭੋਲਕ) ਜੋ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।²⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਰੋਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਖ ਕੇਂਦਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਪਾਨਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

(ਖ) ਪੀਹੜੇ ਪੀਹੜੀਆਂ :-

ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਪੀਹੜੇ ਤੇ ਪੀਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਮੰਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪੀਹੜਾ ਜਾਂ ਪੀਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪੀਹੜੀ ਉਪਰ ਬੈਠਣਾ ਜਾਂ ਬੈਠਾਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਪੀਹੜੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਲਿਆਉਣਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਅਗਾਹਵਧੂ ਕਦਮ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਨਮਾਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਦਮ ਪੁਟ ਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੰਜੀਦਾਰਾ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਤੇ ਵਹਿਮਾ ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਥਾ, ਕੀਤਰਨ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਸਿਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਘਰ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾਨ ਦੇਣ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੀਬੀਆਂ ਆਪਣੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਡਾ. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਹੜੇ ਤੇ ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਮਹਲ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।⁶⁰ ਡਾ. ਛਾਬੜਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁶¹

ਈ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵਲੋਂ ਅਪਨਾਏ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।⁶² ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਨਸੁਖਾਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀਹੜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁶³ ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਟੈਵਲਿੰਗ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੰਜੀ' ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰ ਫਿਰ ਪਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ' ਕਰਦੇ ਸਨ'⁶⁴

ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 52 ਲਿਖਦਾ ਹੈ।⁶⁵ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 72 ਦਸੀ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ ਪੀਹੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁶⁶ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-So long as there is no evidence to the Contrary, the long established tradition commonly accepted and generally supported by writers, old and new, has to be recognised as valid. (Guru Amar Das life and teaching P. 118.)

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ⁶⁸ ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ,⁶⁹ ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ⁷⁰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਹੜੀਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੀਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ, ਬੀਬੀ ਦਾਨੀ, ਬੀਬੀ ਪਾਲ, ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਮਾਈ ਮਾਲਾ, ਬੀਬੀ ਭਾਰੋ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।⁷¹ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਦਾਨੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਮੰਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਤਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਕਾਬਲ ਵਿਚ, ਮਾਈ ਮਾਲਾ, ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਭਾਗੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਖੇ ਆਦਿ ਆਦਿ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਯਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਹੜੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ, ਧਾਰਮਕ ਸੇਧ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਿਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਾਹੀ ਹੈ।⁷²

ਪੀਹੜੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- | | |
|------------------------|----------------------|
| 1. ਭਾਈ ਨਗੋਰੀ | 37. ਤੁਲਸਾ ਭੱਲਾ |
| 2. ਰਾਮੂ ਮਹਿਤਾ | 38. ਮਲਣ |
| 3. ਸੋਹਣ ਮਲ | 39. ਉਗਰਸੈਨ |
| 4. ਅਮਰੁ | 40. ਰਾਮੂ |
| 5. ਸੀਹਾ ਉਪਲ ਖਤਰੀ | 41. ਸਾਧੂ ਰਬਾਬੀ |
| 6. ਸੁੰਦਰ | 42. ਬਾਦੂ ਕਬਾਬੀ |
| 7. ਤਾਰੂ | 43. ਕਲ ਚੰਦਰ ਖਤਰੀ |
| 8. ਭਲੋਵਾਲੀਆਂ | 44. ਲਾਲੂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ |
| 9. ਬੰਡਾ ਪਾਸੀ | 45. ਸਰਦਾਰ ਖਾਂ ਲੁਹਾਰ |
| 10. ਉਸਮਾਨ ਵਾਲਾ | 46. ਜਿਤਾ |
| 11. ਨੰਦ | 47. ਕੇਸੋ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਿਤ |
| 12. ਸਰਧਾ ਰਾਮ ਖਰਾਨਾ | 48. ਬੇਗਾ |
| 13. ਜਲਪੂ | 49. ਬਿਸਨ ਦਾਸ |
| 14. ਸੁਦਨ | 50. ਫਿਰਨਾ ਸਾਦੂ |
| 15. ਮਨਸ਼ਾ ਸੁਨਾਰ | 51. ਦੂਦਾ |
| 16. ਤਾਰੂ ਪੋਪਟ | 52. ਧਰਮਾ |
| 17. ਗਰੜੀਆ ਖੰਮਣ | 53. ਬਾਬਾ ਚੂਹੜ |
| 18. ਝੰਡਾ | 54. ਤਾਲ ਰੁਹਤਾਸ |
| 19. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ | 55. ਜਗਣ |
| 20. ਪੂਰੋ | 56. ਸੰਸਾਰ |
| 21. ਭਾਦੜ | 57. ਡੱਜੂ ਭੱਲਾ |
| 22. ਮਲਿਆਰ ਫੀਬਾ | 58. ਨਿਹਾਲਾ ਰੰਧਾਵਾਂ |
| 23. ਸਗਰੂ | 59. ਫਿਰਣਾ ਬਹਿਲ |
| 24. ਭਾਦੜੂ | 60. ਸੁਇਨੀ |
| 25. ਭਾਈ ਬੁਠਾ ਪਾਧਾਂ | 61. ਜਾਤੀ |
| 26. ਰਜਨੀ ਕਲਾਲ | 62. ਪੈੜਾ |
| 27. ਖਾਂਨਾ ਫੁਰਾਰ ਡਲੇ ਦਾ | 63. ਲਟਕਣ ਜੰਡਿਆਲੀਆਂ |
| 28. ਗੁਰਮੁਖ | 64. ਸਮੰਦਾ |
| 29. ਲੰਗੜਾ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ | 65. ਕਲਾ |

- | | |
|------------------------|------------|
| 30. ਦੀਪਾ | 66. ਢੰਡੀਆ |
| 31. ਮਾਲੂ | 67. ਝੰਡੀਆ |
| 32. ਸਾਹੀ | 68. ਗੋਝੂ |
| 33. ਜਿਵੰਦਾ | 69. ਭੁਲਾ |
| 34. ਜੱਗਾ ਬਾਣੀਆ | 70. ਸੋਖਣ |
| 35. ਗੋਬਿੰਦ ਭੰਡਾਰੀ ਵਾਲਾ | 71. ਚਤਰਦਾਸ |
| 36. ਪ੍ਰਿਥੀਮਲ ਭੁੱਲਾ | 72. ਗੋਪੀ, |

ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਮੰਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਲਦਾ ਹੈ ਮਸੰਦ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਸੰਗਤ ਬਲੇ ਦਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦੀ, ਮਸੰਦ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਉਂਦੇ (1) ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮਸੰਦ ਦਾ ਕਰਤਵ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰ ਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਇਹ (ਮਸੰਦ) ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਦਾਨ (ਦਸਵੰਧ) ਦੀ ਵੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਸੀ। (2) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਸੰਦ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਮਸੰਦ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ।

ਡਾ. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸੰਦ ਪਹਿਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਵਿਤਰਤਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਚ ਆਚਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਨੇਰੇਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਗਤੀਆਂ' ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸੰਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਵਲੋਂ ਦਸਵੰਧ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵਧਾ ਕੇ ਮਸੰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹

(ਅ) ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਮਸੰਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਇਜ਼ੇਟ' ਜਾਂ 'ਡਿਪਟੀ'। ਇਹ ਪਰੋਖੀਅਨ ਸ਼ਬਦ 'ਮਸਨਦ' ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਮਸਨਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਉੱਚੀ ਥਾਂ' ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਬਿਸਤਾਨ ਮਜ਼ਾਹਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਫਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੁਵਰਨਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।² ਮਸੰਦ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ

ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਥਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਸੰਦ ਹੀ ਬੈਠ ਸ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਗਿਆ ਰੂਪ 'ਮਸੰਦਗੀ' ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਕੀਆ ਲਗਾਉਣਾ, ਤਕੀਆ ਭਾਰਤ, ਤਖਤ, ਗਦੀ^੬ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਮਸੰਦ' ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਸਨਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਵੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਕਰਕੇ ਮਸਹੂਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(ੳ) ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਨਿਕਾਸ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟਾ ਆਪ ਹੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪੰਗਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਕ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿੱਖ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟੀ ਸੀ।

ਜਿੱਤ ਉੱਚਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਆ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖੀ ਕੇਂਦਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਨਿਯਮ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਂਦੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਤਾਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ। ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਸਾਝੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫੈਲਣ ਲਗੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਇਕ ਬਉਲੀ ਚੌਰਾਸੀਹ ਪਾਉਂਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਡੂੰਘਾ ਖੂਹ ਬਣਾਇਆ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਂਦੀਆਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਇਥੇ ਵਰ ਹੈ ਕਿ ਚੌਰਾਸੀਹ ਪਾਠ

ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੌਰਾਸੀਹ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖੀ ਹੋਰ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 22 ਮੰਜੀਆਂ (ਧਾਰਮਕ ਕੇਂਦਰ) ਤੇ 72 ਪੀਠੜੇ (ਛੋਟੇ ਧਾਰਮਕ) ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚਕ ਰਾਮ ਦਾਸ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ⁸ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਰੋਵਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਚੌਥੇ ਕੇਂਦਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਰਚਾ ਵੀ ਵਧਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਥਾਪੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ।⁹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਕਰਾਈ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਖਰਚੇ ਜਿਵੇਂ ਲੰਗਰ ਸਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਥਾਪੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਈ ਭੋਟਾ ਇੱਕਠੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਰਾਵਾਂ, ਸਰੋਵਰ ਫਰਿਸ਼ੰਦਰ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਰਗੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਭੋਟਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ⁸

ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ (1563-1606 ਈ.) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਨਾ ਹਰਮਨ ਘਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੌਂਪਿਆ।

ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ, ਗੁਰੂ ਮਿਸ਼ਨ, ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਦੇ, ਸਿੱਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਲੇ ਰਖਦੇ।¹⁰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਮੇਲੀ' ਅਤੇ 'ਸਹਿਲੰਗ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਮੌਹਸਿਠ ਫਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਹਰ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਪਹਿਲਾ ਮੇਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਜਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣਦੇ, ਮੋਲੀ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਸਹਿਲੀਗ ਉਹ ਜੋ ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਆਉਂਦੇ। ਡਾ. ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਇਕ ਰੁਤਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਜੋ ਮਸੰਦ-ਏ-ਅਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ।¹¹

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਕੁਝ ਮੰਜੀਦਾਰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਚਰਨ ਤੋਂ ਡਿਗ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਭੋਟਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਭੋਟਾ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੈਨਰ ਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਦਾਨ ਭੋਟਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।¹²

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਜੀਦਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਸਥਾਪਤ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਜੇ ਇਤਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੌਢੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਭਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖਿਉਂ ਉੱਠਾਉਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੇਂ (ਗਰਮਿਤ) ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਗਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ¹³ ਮਸੰਦ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਇਸਦਾ ਜਿਕਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹³ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਦੋ ਗਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਜ਼ਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਵਧ ਤਾਂ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਖਰਚੇ ਦਾ ਬਜਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਖਰਚਾ ਕਿਰਤਨਾ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਯਮ ਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ

ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਾਵਾਂ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਕੰਹੜੀਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਵੰਧ ਫਿਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਕਮ ਫਿਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਕਮ ਨਿਯਮਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰਾਡਿਓਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ।¹⁵

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰਮਿੰਦਰ, ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਨ ਵਾਸਤੇ ਰਚਾਈ ਸਿੰਘ ਰਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 500/ ਮਹੀਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਦੁਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲਿਆ¹⁶। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਕਮ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ¹⁷ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ¹⁸ ਅਤੇ ਜੀ. ਸੀ. ਨਾਰੰਗ¹⁹ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਹ) ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਧ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੰਜੀਦਾਰ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਸੰਦ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ,

1. ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ।
2. ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਕਮ ਜੋ ਬਝਵੀ ਸੀ ਇਕੱਤਰਤ ਕਰਦੇ।
3. ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ।
4. ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਜਾਂਦੇ।
5. ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਭੋਜਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਏ।
6. ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ।
7. ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਰਨ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਦਿੰਦੇ।

ਛਾਂ. ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਮਸੰਦ ਬਨਖਾਹਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ

ਦਿੱਤੀ ਭੇਟਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਜਾਰੇ ਜੋਗਾ ਰਖ ਲਾਂਦੇ ਸਨ।²¹ ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਸੰਦ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।²²

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਮਸੰਦ ਖਤਰੀ ਅਤੇ ਅਰੋੜੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝੇ ਦਾ ਟੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੱਟਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਸਜਾਏ ਟਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਮਸੰਦ ਸਜੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮਨਮਾਨੀ ਹੋਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਆਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਸੰਦ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਫਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਚ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਠੀ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰੋਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।²³

ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਸਵੇਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੀਂਹਾ ਤੇ ਟਰਾਇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦਾ ਬਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਰਜਮਾਇਆ ਹੈ ਦਸਵੇਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਦੀ ਸਪਰਿਟ ਟੈਕਸ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਟੈਕਸ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਠੱਸਿਆ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਇਕ ਸਰਧਾਪੂਰਬਕ ਗੁਰੂ ਕਾਰਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿੱਤੀ ਭੇਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਇਸਨੂੰ 'ਨਜ਼ਰ ਭੇਟ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਜੀ.ਸੀ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਦੀ ਆਮਦ ਇਤਨੀ ਨਿਯਮ ਬਧ ਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚ ਲੇਟ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗ਼ੱਲਕ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।²⁴

ਮਸੰਦ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੰਗਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਕਿਹਾ ਹੈ।²⁵ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ 'ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁶ ਕਨਿਘਮ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।²⁷ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਤਹਿ ਵਿਚ ਜਾਣੋਏ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਮੂਲ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ

ਹੈ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਗੌਲਕ (ਖਜਾਨਾ) ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ।

ਸੀ.ਐਚ. ਪੇਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਅੱਸੋ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਲ ਗਈ।²⁸ ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਗਵਰਨਰ²⁹ ਸਮਝਣਾ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਬਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਇਕ ਵਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਵਕਤੀ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚੇ ਜਦ ਕਿ ਸਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਕੋਈ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਟੇਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੌਲਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਰਖਣਾ ਸੀ।³⁰ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਗਠਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਗੋਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਗਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਐਸੀ ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉਸਾਰੀ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸਾਧਨ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਸ ਸ਼ੁੱਧ ਸਨ।³¹

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਮਸੰਦ-ਏ-ਅਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਮਸੰਦ-ਏ-ਅਲੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਮੰਤਵ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਸੰਦ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਧਾਰਮਕ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਸੰਦ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਤਬਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਥਾ ਵੀ।³² ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।³³

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

(ਕ) 1. ਚੀਫ ਮਸੰਦ

ਦਾਬਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਚੀਫ ਮਸੰਦ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉਸਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖ ਸਜੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਫ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ (ਸਹਾਇਕ) ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ।⁸⁴ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਫ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 13 ਦੱਸੀ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਦੀਪਾ ਲਾਲ, ਲੰਘਾਭ, ਅਜਬ, ਅਜਾਇਬ, ਉਮਰਸਾਹ, ਪੈੜਾ, ਸੰਗਰ, ਕਪੂਰਦੇਵ, ਸੰਮਦ, ਜੋਧਾ, ਜਲੋ ਅਤੇ ਮੋਹਣ ਆਦਿ। ਇਹ ਮਸੰਦ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਨ। ਮੋਹਣ ਮਸੰਦ ਮੁਹੱਲਾ ਆਲਮ-ਗੰਜ ਪਟਨੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।⁸⁵

2. ਮਸੰਦ

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੋਲੀ ਅਤੇ 'ਸਹਿਲੰਗ' ਆਇਆ ਹੈ। ਮਸੰਦ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸੇਂ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਪੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਗਨ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਸੰਦ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਾਧਾ ਮਸੰਦ ਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਗੇ ਡਿਪਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਲਗਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

3. ਸੰਗਤੀਆਂ ਤੇ ਮਸੰਦੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦੂਰ ਦੁਰ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ, ਦਿਲੀ, ਪਟਨਾ, ਢਾਕਾ, ਲੰਕਾ, ਆਦਿ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਮਸੰਦ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਸੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਸੰਦੀਆਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੀਫ ਮਸੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੀਫ ਮਸੰਦ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਸਵੰਧ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਮਾਘੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।³⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਂ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਇਤਨੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।³⁹ ਗੁਰੂ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਸਾਦਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਰਹਿਤ ਇਕ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਸੀ।

(ਖ) 4. ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁴⁰ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਖਤ ਤਕੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਪੂਰੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ।⁴¹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ 12 ਸਾਲ ਨਾਹਨ (ਹਿਮਾਚਲ) ਟਿਕੇ ਰਹੇ।⁴² ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀ ਭੇਟ ਦੇਣ। ਉਹ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਟਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਆਪ ਹੀ ਖਾ ਪੀ ਜਾਂਦੇ, ਜਦ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਸੰਦ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਮਰਾਏ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਲੋਂ ਛੇਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨੇ ਕੁਝ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਚਰਿਤਰ ਹੀਨ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਨਾਉਂਸ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਚਰਿਤਰਹੀਨ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਅਖੀਰ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੀ ਹੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਮਸੰਦ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੱਸਿਆ।⁴³

ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਆ ਗਈ। ਸੀ। ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਗੱਦੀ ਲਾਭ ਲਈ ਬਣਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੱਢਿਆ ਜਾਏਗਾ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੱਦੀ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਬਣਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਗਲਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।⁴⁴ ਇਸ

ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੁਰਸਿਨ ਫਾਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਮਦਾਸ ਤਕ ਮਸੰਦ ਤੇ ਮੰਜੀਦਾਰ ਖਤਰੀ ਅਤੇ ਅਰੰਭੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝੇ ਦਾ ਟੁਕ ਖੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਕ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸੰਦ ਲਏ। ਖਤਰੀ ਰੋੜੇ ਤਾਂ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਦਮ ਖਿਆਲੀਏ ਸਨ। ਜੱਟ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਸੂਝਾ ਠਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਠਾਦਾਦ ਵਹੇ, ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਥ ਦਵਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਵਹੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਵਰਤਕ ਹੋ ਗਏ।⁴⁵

ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੱਤੀ ਜੱਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਗੱਦੀਦਾਰ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਲਈ ਉਤ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਧੀਰ ਮਲੀਏ ਮੀਠੇ, ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਧੀਰਮਲ ਦੇ ਇਕ ਮਸੰਦ ਸੀਹਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਉਤੇ ਗੱਲੀ ਚਲਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਲੁਟ ਲਿਆ।⁴⁶ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ ਕੋਈ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲਿਆ।

ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟਦੇ ਲੁਟਦੇ ਅਤੇ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨੁਕਰਾਟੇਗਾ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੁਰ ਅਸੀਸ ਲਗੇਗੀ। ਮਸੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਲੇ ਖਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦੇ। ਮਸੰਦ ਬਗਾਵਤੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਦਸਵੇਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਜੀਰੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਮਸੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਹਣ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਰਾਮ ਰਾਏ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਉਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।⁴⁷ ਮਸੰਦ ਹੁਣ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁴⁸ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਪ ਹੁਦਰੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲਗਾ ਸੀ।⁴⁹

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਲਝ ਗਏ। ਇਸ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਟੁਕ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਮਸੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨਮਾਨੀ ਵਧ ਗਈ। ਨਜ਼ਰ ਭੋਟ ਆਪਣੀ ਸਰਜੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਂਦੇ ਸਨ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸੰਦ ਹੁਣ ਅਸੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇਦੀਮਾਨ ਵੀ ਬਣਦੇ ਗਏ।⁵⁰

ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਖਤਰੀ ਧੀਰਮਲ ਤੋਂ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿਤਾ ਕੁਝ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁੱਖਾਂ ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾਉਣ ਲਗ ਪਏ।⁵¹ ਬੈਨਰਜੀ ਅਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪੱਖ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਹੁੰਦਰੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਕਤ ਖੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਇਹ ਤਾਕਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਨਾਉਣਾ ਤੇ ਢਾਹੁਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਵਧਦਾ ਲਾਲਚ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁵²

ਇਹ ਮਸੰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਪੰਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਜੱਦੀ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾਵੇਦਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਥੱਕਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁵³

ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਆਪਹੁੰਦਰੇ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਪੰਜੀਸ਼ਨ ਉਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਸੰਦ ਸਿਰਫੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਨਾ ਪਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵਖਰੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭੰਗ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਸੰਦ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਖਾਣ, ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਇਕ ਫਰੀਬ ਸੇਵਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਜਾਦਾ ਭੋਜਨ ਖਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹੰਜਿਆ, ਜਾਦਾ ਭੋਜਨ ਦੇ ਕੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਦਾਲ ਚੁਕ ਕੇ ਸੇਵਕ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਸੇਵਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਸਤਤੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਵੇਚ ਕੇ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਭੋਜਨ ਕਰਾਇਆ।⁵⁴

ਮਸੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਤੰਗ ਸਨ। ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਭੇਟਾ ਖਾਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।⁵⁵ ਇਹ ਮਸੰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਸਨ ਹੁਣ ਇਸ ਭੇਟਾ ਵਿਚੋਂ ਜਿਤਨਾ ਮਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਮਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਤੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਸਨ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੂੰਗਾ ਮੈਂ ਮਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ।⁵⁶

ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਮਸੰਦ ਰਾਮਰਾਏ ਤੋਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵੇਰ ਰਾਮਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੁਆਸ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਏ ਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਉਹ ਅਮੂਮਨ ਸੁਆਸ ਝੜਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹ ਮਰੇ ਨਹੀਂ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਹੀ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਸਵਰਗੀਆ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਖੁਆਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸਾਰੇ ਮਸੰਦ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ, ਬੰਦ ਸਲੂਕੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਫੀਮ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਚੋਲਿਆ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਦੇ, ਭੇਟਾ ਲਈ ਤੰਗ ਕਰਦੇ।⁵⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨੌਟਸ ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਖੀੜ ਹੱਥੀ ਲਿਖਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਮਸੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸਹੀ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿਤਾ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿਕਾਰ ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੰਦ ਚੰਦ ਦਾ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਦਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੰਦ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਦਾਸੀਆ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨੰਦ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ

ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੰਦ ਚੰਦ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੰਦ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਅਗੇ ਭੇਜੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੀ ਨੰਦ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ । ਜੇ ਭਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ।⁵⁸

ਇਸ ਤਾੜਨਾ ਭਰੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਸੰਦ ਬਾਗੀ ਹੋ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦੀ ਸਿਟੀ ਝਾੜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਦਿਆ ।⁵⁹ ਨੰਦ ਚੰਦ ਬੀੜ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਧੀਰ ਮਲੀਆ ਕੋਲ ਭਜ ਗਿਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗੀ । ਧੀਰਮਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਨੰਦ ਚੰਦ ਵਰੂ ਗੱਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਧੀਰਮਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸੰਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੱਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਕਲੀਆਂ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਲ ਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਡਰਾਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਹੱਦ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਵਿਹਾੜੇ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਸਵੰਧ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ । ਜਦੋਂ ਮਸੰਦ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਸਵੰਧ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਮਨ ਗਏ ਹੁਣ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਰਹਿ ਗਏ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖ ਕਦੀ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮਸੰਦ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਉਠੇ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਲਟਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :

ਗੁਰੂ ਸਾਡਾ ਹੀ ਬਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਮਾਇਆ ਨਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਕਾਰਜਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾ ਕਰੇ ।⁶⁰

ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਈ ਸਚਈਆ ਮਸੰਦ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ । ਉਸ ਮਸੰਦ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਰਖ ਲਿਆ । ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਿੱਖ ਆਪ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਈ ਲੈਂਦਾ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ

ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਆਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਸ ਨਾਲ ਦੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਚੱਤੀਆਂ ਮਸੰਦ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਸੀ।⁶¹ ਇਸ ਮਸੰਦ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਖਤਾ ਲਗ ਗਿਆ।

(ਗ) ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਤੂਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 19 ਫਰਵਰੀ 1694 ਨੂੰ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ⁶² ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੀ ਫੋਟੋ ਸਟੇਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚਕੀ ਹੈ। ਦੋਹੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰਬਰ 42,

ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜੋ 1968 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ 6 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਿਚੋਲਾਪਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਣਾ ਹੈ।⁶³ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਸਰਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਸੰਗਤ ਕੀਨੀ ਖਾਲਸਾ ਮਨਮੁਖੀ ਦੁਹੋਲਾ⁶⁴ 12 ਮਾਰਚ 1699 ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਗਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਨਾ ਦੇਵੇ ਆਪ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ⁶⁵। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਵਲੋਂ ਜਲੀਲਤਾ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਉ ਤੇ ਦਬਾਉ ਗੇ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਪਰੰਤ ਮਸੰਦ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।⁶⁶

ਚੁਕਮਨਾਮੇ

੪੨

ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਜੋਗੂ

[ਵਗਣ ਸੁਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੭੫੦, ੧੯ ਫਰਵਰੀ ੧੬੯੪]

"...ਸੰਗਤਿ ਬਿਸੇਏ ਨੋ ਚਰਸਨਿ ਆਵਣਾ...

ਇਕ ਤੁਪਕ ਸਾਜ ਸੁਧਾ ਲੈ ਆਵਣਾ..."

[ਗੁ. ਅਹੀਆ ਗੰਜ ਲਖਨਊ]

ਹੁਕਮਨਾਮੇ

੪੨

[ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦]

ਫੌਗਣ ਸੁਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੭੫੦ ਬਿ.
੨੯ ਫਰਵਰੀ, ੧੬੯੪ ਈ.

[ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ]

ਇਕ ਤੁਪਕ

ੴ ਗੁਰੂ ਸਤ

ਭਾਈ ਜੰਗਤੀਆ ਕਾਰ ਸੰਗਤ
ਨੇ ਆਵਣਾ ਖੁਸੀ ਹੈ

[ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ]

ੴ ਗੁਰੂ ਸਤ

ਸਿਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀਉ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਜੰਗਤੀਆ ਬਾਲਾ ਸਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ
ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ
ਜਨਮ ਸਉਰੇਗਾ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਗਤਿ ਬਿਸੇਏ ਨੇ ਦਰਸਨਿ ਆਵਣਾ ਜੋ ਆਵੈਗਾ
ਜੋ ਨਿਹਚਲੁ ਰੋਵਗੁ
੧ ਇਕੁ ਤੁਪਕ ਸਾਜ ਸੁਧਾ ਲੈ ਆਵਣਾ
ਮਿਤੀ ਫਗਣ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੭੫੦ ਪੰਜਾਹ

ਹੁਕਮਨਾਮੇ

੪੬

ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੰਗਤਿ ਮਾਫੀਵਾਤੇ ਕੀ ਜੋਗੁ

[ਚੇਤ ੧੪, ੧੭੫੫ ਬਿ., ੧੨ ਮਾਰਚ ੧੬੯੯ ਈ.]

"...ਇਕ ਤੱਲੇ ਸੋਇਨੇ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਦੇਖਦੇ ਸਿਤਾਬੀ ਹਜ਼ੂਰਿ ਭੇਜਣਾ...
ਗੋਲਕ ਦਸਵੰਧ ਮੰਨਤ ਸੋ ਹਜ਼ੂਰ ਆਪ ਭੈ ਆਵਣਾ ਮਸੰਦਾਂ ਨੋ ਮੰਨਣਾ ਨਾਹੀ..."

[ਸਿੰਟਰਲ ਸਿੱਖ ਅਜ਼ਾਦਿਬ ਘਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ]

ਹੁਕਮਨਾਮੇ

੪੬

[ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦]

ਚੋਤ ੧੪, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਬਿ.
੧੨ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੯ ਈ.

[ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਣ ਤੇ ਲਿਖਤ]

੧ ਭੇਜਣਾ

[ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ]

ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਕਲਿਆਣ ਰਾਇ ਸਰਬਤ
ਸੰਗਤਿ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਇਕੁ
ਤੋਲੇ ਸੁਇਨੇ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਦੇਖਦੇ ਸਿਤਾਬੀ ਹਜੂਰਿ ਭੋ
ਜਣਾ ਜੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨਵਿਤ ਕਾ ਹੋਵੈ ਗੋਲਕ ਦਸਵੰਧ ਮੰਨਤ ਸੋ ਹਜੂ
ਰ ਆਪ ਲੈ ਆਵਣਾ ਮਸੇਦਾ ਨੋ ਮੰਨਣਾ ਨਾਹੀ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਿ ਕੀ
ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋਵਹਿਗੇ ॥ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ॥
ਮਿਤੀ ਚੋਤੋ ਚਉਦਹ ॥ ੧੪ ॥ ਸਤਰਾਂ ਅਠ ॥ ੮ ॥

ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ

ਫੁਟ ਨੋਟ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਜੈਂਟ ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੌਲੀਅਮ 1967 ਵੁ, ਨੋ. 21 ਪੰਨਾ 57
2. ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਏਵੋਲੂਸ਼ਨ ਆਫ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ 260
3. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਣ ਪੰਨਾ 34
4. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ-ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿਖਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰ. 278
5. ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਜੈਂਟ-ਉਹੀ ਫੁਟ ਨੋਟ ਪੰ. 57
6. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਪੰ. 489
7. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 11, 28-4
8. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰ. 1853
9. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿਖਸ ਪੰ. 27
10. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 90
11. ਉਹੀ
12. ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਉਹੀ ਪੰ. 194
13. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,
14. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਪੰ. 5
15. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰ. 1859
16. ਉਹੀ, ਪੰ. 2320
17. ਦਾਬਿਸਤਾਨ ਪੰ. 233
18. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਉਹੀ, ਪੰ 90
19. ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਪੰ. 155
20. ਜੀ.ਸੀ ਨਾਰੰਗ ਪੰ. 43
21. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 90
22. ਦਾਬਿਸਤਾਨ, ਉਹੀ ਪੰ. 53
23. ਉਹੀ ਪੰ. 233
24. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਉਹੀ, ਪੰ. 34
25. ਇੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰ. 193

25. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 26, 33-3
26. ਉਹੀ 26, 24-4
27. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-ਪੰਨਾ 846,
28. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰਨਾ
29. ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਉਹੀ
30. 'ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜੈਂਟ ਐਕ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1979 ਪੰਨਾ 319
31. ਐਥਨ ਕੇ ਮੈਰਿਕੋ, ਉਧਰਤ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਰਬਤੂ ਮੋਹਾਣੂ ਪੰਨਾ 150
32. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੰਨਾ 169
33. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਪਾਲਿਟੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਪੰਨਾ 25.
34. ਬਿੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰ ਜੀ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 168
35. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਬਤੂ ਮੋਹਾਣੂ, ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ ਜਲੰਧਰ, 1978 ਪੰਨਾ 152
36. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਨਾ
37. ਉਹੀ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਨਾ
38. ਬਿੰਦੂ ਭੁਸ਼ਨ ਬੈਨਰ ਜੀ, ਵੈਵੇਲੂਸ਼ਨ ਆਫ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 168
39. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਪੰਨਾ 22
40. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 910
41. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ,
42. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
43. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਉਹੀ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ 85
44. ਨਿਹਰੰਜਨ ਰੋ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 24
45. ਕਨਈਆ ਲਾਲ, ਤਰੀਖੋ ਏ ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ 19
46. ਤੌਲਾ ਸਿੰਘ ਭੌਲਾ, ਕਰਤਾ ਗੁਰ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. 842 ਪੰਨਾ 18 ਓ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਉਧਰਤ ਮਦਨ ਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ 153 ਫੁਟ ਨੋਟ 5
47. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 152
48. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, 1840 ਸਫਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਿਲਦ ਪੰਜ ਪੰਨਾ 1693-94

49. ਐਮ.ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਭਾਗ 2. ਪੰਨਾ 151
50. ਪੀ. ਸਰਨ, ਪ੍ਰੋਬਿਸੀਅਲ ਫਾਵਰਨਸੈਂਟ ਆਫ ਮੁਗਲ ਪੰਨਾ 65-66
51. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 128-129
52. ਵੀ.ਡੀ. ਮਹਾਜਨ, ਇੰਡੀਆ ਸਿਨਸ 1526, ਪੰਨਾ 236
53. ਉਪਰਿਤ ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ ਆਟੋਟੀਕਲ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ
54. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਏ ਸਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ 23
55. ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 159
56. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 11. ਪੜ੍ਹੇੜੀ 16
57. ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਅਮਰ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ 6
58. ਪਰਵਤੁ ਮੈਗਣ, ਪੰਨਾ 152-154
59. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 33
60. ਜ਼ੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 163
61. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰ. 22
62. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ ਉਹੀ ਐਡਵਾਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ 130
63. ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਰਿਜ ਟਾਈਮਜ਼,
64. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਨਸੁਖਾਨੀ, ਇਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਸਿਖਇਜਮ ਪੰਨਾ 96
65. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123
66. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, Glimpser of the Devihre Masters. p. 155
67. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 61
68. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 118
69. ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ
70. ਡਾ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਛੁੱਢਾ ਜੀ ਪੰਨਾ 503-4
71. ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਪੰਨਾ 84-85
72. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 278

ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ

ਫੁਟ ਨੋਟ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ ਪੰਨਾ : 157
2. ਉਹੀ
3. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 1-14, 5-13, 11-3, 12-16.
(ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਠਾਨ ਦਿੜ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ, 12-16)
4. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ-ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ, 1973, ਪੰਨਾ 58.
5. ਉਹੀ
6. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 1973 ਪੰਨਾ 14.
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 15. ਫੁਟ ਨੋਟ 1.
8. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, 34-2
9. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 17.
10. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 342, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 1-23, ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੋਢ, ਗੋਦੜੀ 5.-239
11. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 50
12. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1. ਪਉੜੀ 38.
13. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 277.
14. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 398
15. ਉਹੀ
16. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ 163-64
17. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ, (ਅੰਠਵੇਜ਼ੀ), ਪੰ. 127
18. ਗਾਧੀ, ਪੰਨਾ 193-194.
19. ਛਾਬੜਾ ਪੰਨਾ 130
20. ਡਾ. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੰਨਾ 22 ਫੁ.ਨੋ. 1.
21. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 1001
22. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 750, ਬੜਾ ਸਾਰਿਬ ਪੰ. 457
23. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 130.
24. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 102.

26. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 399
27. ਮਹੰਮਦ ਲਤੀਫ, History of the Punjab
28. ਸੀ.ਐਚ. ਪੇਨ A Short History of Sikhs,
29. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਉਹੀ ਪੰ. 43 ਫ ਨੰ.
30. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੇਖੀ ਪੀ.ਐੱਫ.ਡੀ. ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
Guru Arjan Dev. A Study of sikh institutions practice and
cut book p. 148
31. ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਉਹੀ ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰ. 1
32. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 277
33. ਉਹੀ ਪੰ. 93
34. ਦਾਬਿਜਤਾਨ ਪੰਨਾ 52
35. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ-ਵਾਰ-11 ਪਾਉੜੀ 20
36. ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰਜੈਂਟ-1967 ਪੰ. 58 ਫ.ਨੰ. 23
37. ਉਹੀ
38. ਡਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲਜ਼, ਪੰ. 163
39. ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਉਹੀ ਪੰ. 8
40. ਉਹੀ ਪੰ. 3
41. ਉਹੀ ਪੰ. 52
42. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 399
43. ਮੈਕਾਲਿਫ, ਭਾਗ ਚੌਥਾ, ਪੰ. 316
44. ਜੀ.ਸੀ. ਨਾਰੰਗ ਉਹੀ. 73 ਫ.ਨੰ.
45. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 399
46. ਉਹੀ. ਪੰ. 316-317
47. ਮੈਕਾਲਿਫ ਉਹੀ ਭਾਗ ਚੌਥਾ ਪੰ. 334
48. ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਉਹੀ ਪੰ. 68
49. ਉਹੀ ਪੰ. 54
50. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ ਪੰ. 400
51. ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਉਹੀ ਪੰ. 55
52. ਉਹੀ ਪੰ. 64
53. ਉਹੀ ਪੰ. 109
54. ਮੈਕਾਲਿਫ ਭਾਗ 5 ਪੰ. 88

55. ਉਹੀ ਭਾਗ 5 ਪੰ. 84-89
56. ਉਹੀ ਭਾਗ 5 ਪੰ. 21
57. ਉਹੀ
58. ਉਹੀ ਪੰ. 88
59. ਉਹੀ
60. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10
61. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10
62. ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੰਪੰ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੰ: 42
63. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਉਹੀ
64. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਸਰਾ ਵਾਰ 41 ਪਉੜੀ
65. ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਉਹੀ ਨੰ. 46
66. ਮੈਕਾਲਿਫ ਉਹੀ ਭਾਗ 5. ਪੰ: 86